

*Г.В. Сегеда
(м. Переяслав-Хмельницький)*

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ З ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Джерельна база дослідження охоплює значну кількість опублікованих і неопублікованих матеріалів. Значну кількість останніх, що зберігається в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАУК), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Російського державного воєнно-історичного архіву в м. Москві (РДВІА), можна згрупувати по окремих аспектах досліджуваної проблеми. Так, важливі матеріали, які свідчать про діяльність у справі допомоги виселеному населенню таких організацій, як Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, залучені із справ ЦДАУК – (фф. 715 (Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту), 721 – (Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту), 930 (Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу, Житомир), 1069 (Київський губернський комітет Всеросійського земського союзу)); ДАХО (ф.312 – Харківський губернський комітет Всеросійського земського союзу); РДВІА (ф.12568 – Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту). Документи, котрі містять матеріали про допомогу біженцям різноманітними громадськими організаціями й органами місцевого самоуправління, зберігаються в ЦДАУК (фф. 719 (Управління головноуповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту та підвідомчих йому фронтових і тиллових закладів на території України), 917 (уповноважений Центрального обивательського комітету Царства Польського по округу 4-х губерній: Волинській, Подільській, Херсонській та Бессарабській, Київ), 1157 (Київська Маріїнська община сестер милосердя Російського Товариства Червоного Хреста); ДАХО (фф. 45 (Харківська міська управа), 313 (Харківський губернський комітет з опіки нужденних сімей осіб, призваних на військову службу), 317 (Харківське губернське відділення Тетянинського комітету)). Свідчення про масштаби переселенських потоків залучені з ДАЖО ф.206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи, Житомир).

У цілому джерельна база представлена значною кількістю документів, залучених з архівосховищ як України, так і Російської Федерації. Значна їх кількість уперше залучена до наукового обігу й досить об'єктивно відтворює депортацію населення з українських земель під час Великої війни.

Опубліковані джерела дорадянського періоду, котрі безпосередньо або певною мірою розкривають проблему біженців, включають в себе звіти і матеріали Всеросійських земського та міського союзів, які містять інформацію про роботу відділу по облаштуванню евакуйованих, доповідні записки про благодійну діяльність цих організацій, свідчення про функціонування різноманітних підрозділів останніх у справі працевлаштування виселенців і статті відомих громадських діячів, які присвячувалися різноманітним аспектам цієї проблеми. Привертають увагу опубліковані регіональні джерела. Адже лише в них можна знайти реальні свідчення про становище евакуйованих.

Велике значення для розуміння правового статусу депортованих дають різноманітні юридичні джерела. До них необхідно віднести: “Законы и распоряжения о беженцах” (М., 1916), збірку С.М. Левіна “Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени” (Пг., 1916) й ін. Окремі опубліковані правові джерела того часу регламентували порядок і обсяги надання допомоги виселенцям тощо. Крім того, значною мірою доповнюють палітру наявних джерел журнали засідань уповноважених губернських земств, списки установ комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу, переліки особового складу закладів Всеросійського союзу міст тощо.

Для всебічного аналізу проблеми значну цінність мають статистичні та демографічні матеріали. Так, із збірки “Исчисление населения в г. Харькове и его пригородах 10 мая 1916 г.” (Х., 1916) дізнаємося, в яких районах цього міста було поселено евакуйованих й у яких умовах вони проживали. Необхідні для дослідження дані містить статистична збірка “Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах)” (М., 1925). З її сторінок можна простежити головні тенденції у змінах економічного стану і демографічної ситуації в Україні. У цікавому дослідженні Л.І. Лубни-Герцик “Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции” (М., 1926) наводяться цікаві дані з динаміки загальної чисельності населення українських губерній та міст. Особливо цінними є свідчення про кількість біженців, їх переміщення до центральних губерній Росії від лінії фронту та ін. Викликають зацікавленість наведені факти про писемність їх у найголовніших містах України в перші роки війни.

Суттєвий інтерес для всебічного аналізу проблеми депортованих становить таке джерело, як “Декреты Советской власти” (М., 1957).

Окрему увагу необхідно приділити мемуарам і дослідженням відомого українського політичного діяча та історика Д. Дорошенка. Так, у своїй праці “Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1. Галицька руїна 1914–1917 років” (Львів, 1923) автор, використовуючи різноманітні приклади, яскраво змалював жахливу картину виселення галичан. Значну увагу у своїй праці він приділив етнічним питанням депортації й засвідчив, що від тотального виселення найбільше постраждали саме українці, тоді як євреї та поляки, як правило, залишалися на місці й репрезентували край перед новою владою німців та австрійців. Торкуючись більш пізнього етапу евакуації населення, Д. Дорошенко показав, яку роль відіграли українські різноманітні громадські і добродічинні товариства в організації допомоги біженцям. Крім того, він описав становище заручників, яких брала російська влада під час депортації з представників різних національностей, а найбільше – з українців.

Не менш цікавою є і його праця “Історія України 1917–1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради” (К., 2002). У ній автор проаналізував втрати евакуйованих під час переселення, різко засудив політику царату в цій справі під час відступу російських військ у Галичині та Буковині. Як і в попередній праці, проте більш глибоко й детально, Д. Дорошенко досліджує діяльність різноманітних громадських і добродічинних організацій у справі допомоги біженцям. Крім того, в цій праці він розглянув питання української політичної діяльності у Державній Думі Російської імперії стосовно допомоги депортованим та висланим з політичних міркувань українцям для їх повернення на Батьківщину, торкнув питання вивезення останніх до таборів в Австрії. Загалом праці видатного українського історика Д. Дорошенка можна вважати справжньою перлиною вітчизняної науки. Адже їх автор був сучасником тих подій і з позицій справжнього патріотизму з гірким щемом у серці описував виселення, як акт страшного вандалізму й геноциду російської воєнщини проти українського народу.

Важливе значення для розуміння проблеми біженців під час Великої війни російськими істориками та розгляду ними подій цієї останньої має фундаментальна чотири томна праця “Мировые войны XX века” опублікована за редакцією В.К. Шацілла.

Загалом опубліковані джерела різносторонньо характеризують досліджувану проблему. Особливу цінність становлять матеріали дореволюційного періоду, в яких висвітлюється проблема депортації з точки зору офіційної пропаганди. Найцікавішими, на нашу думку, є праці Д. Дорошенка. Адже вони написані істориком, який співчував гіркій долі виселених українців і різко засуджував політику масових евакуацій, яку проводила російська окупаційна влада під час військових невдач.

Дзеркалом суспільного життя того часу були газети й інші періодичні видання. Саме на їхніх шпальтах громадськість била на сполох під час вирішення найбільш нагальних проблем і катастрофічного становища біженців зокрема. Загалом їх можна розділити на дві групи. До першої входять загальноросійські та регіональні періодичні видання – такі, як “Харьковские губернские ведомости”, “Украинская жизнь”, “Известия Киевской городской Думы”, “Киев”, “Черниговская земская неделя”. До іншої необхідно віднести відомчі видання тих організацій, які брали найбільшу участь у справі надання допомоги виселенцям. Це такі друковані органи, як “Известия Всероссийского союза городов помощи больным и раненым воинам”, “Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-западного фронта”, “Бюллетень Комитета Всероссийского земского союза Юго-Западного фронта”. З їх сторінок можна дізнатися про структури цих організацій, розміщення продовольчих пунктів, головні напрямки пересування депортованих, протиепідемічні заходи, які проводилися серед останніх, й ін.

В радянський період вітчизняна історична наука зробила вагомий внесок у нагромадження фактологічного матеріалу з проблем Першої світової війни, проте переважна більшість праць була створена відповідно до більшовицьких псевдонаукових схем. Разом з тим не можна відкидати напрацювання авторів тієї доби, хоча в їх працях і домінував виключно класовий підхід.

Серед значної кількості досліджень радянського періоду являє інтерес історична студія Г.С. Акімової “Российская буржуазия в годы Первой мировой войны (деятельность земгора)” (М., 1974). У ній авторка детально проаналізувала попередню історіографію й справедливо зауважила, що діяльність цієї організації була надзвичайно мало вивченою в дореволюційні часи. У дорадянський період їй було присвячено всього дві праці загальним недоліком яких була проста констатація фактів без їх аналізу. В дослідженнях довоєнного періоду на її думку, дослідники мало залучали архівні матеріали. У своїй праці авторка простежила еволюцію створення та розвитку Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст і Земгору. Остання організація, за її переконанням, була сполучною ланкою між першими двома та, крім різноманітних інших функцій, відповідала ще й за евакуацію місцевого населення під час Першої світової війни аж до ліквідації Земгору, згідно з постановою Всеросійської ради народного господарства від 28 березня 1918 р.

Цікавим є підручник М.П. Єрошкіна “История государственных учреждений дореволюционной России” (М., 1983). Тут у доступній формі викладено історію державних закладів країни, розкрито соціально-економічні причини виникнення останніх, їх організаційний устрій,

напрямки діяльності та взаємодія, проаналізовано причини заміни одних державних закладів іншими. Крім того, відзначалося, що розміщенням біженців займалися такі організації, як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст. Автор зазначив, що законом, прийнятим 17 серпня 1915 р. уряд створив ряд Особливих нарад. Одна з них займалася влаштуванням виселенців (під керівництвом міністра внутрішніх справ). До її складу входили переважно чиновники й невелика частина підприємців.

Становить інтерес і монографія М.Г. Думова “Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции” (М., 1988). Ця праця детально висвітлила політику кадетів у різних галузях суспільного життя Російської імперії. Зокрема аналізується участь представників цієї партії у легалізації Всеросійського земського союзу та його урівнянні в правах з організацією Червоного хреста. Автор відзначив, що до компетенції цього союзу входили питання облаштування розподільчих пунктів й евакуаційних поїздів для біженців.

Заслуговує на увагу публікація М.Ф. Юрія “Документи Південно-західного комітету Всеросійського земського союзу як джерело до вивчення історії Першої світової війни” (К., 1988). У ній здійснено детальний огляд справ ф.715 (Всеросійський земський союз), який міститься в Центральному державному історичному архіві у Києві. Так, автором вказано, в яких справах містяться матеріали про евакуацію, про створення інженерно-будівельних дружин із складу біженців та ін.

Загалом за роки радянської влади вивчення історії Великої війни вітчизняними істориками велося тенденційно й односторонньо, оскільки на дослідження авторів увесь час впливав відповідний ідеологічний тиск. Практично цей глобальний конфлікт у цілому і проблема депортацій зокрема перебували в тіні жовтневого перевороту більшовиків. Адже саме цій історичній події тогочасна вітчизняна наука надавала першочергового значення.

Розпад Радянського союзу та проголошення Українською державою незалежності ознаменували появу нових праць, присвячених історії Першої світової війни, в яких історики принципово по-новому, без ідеологічних нашарувань підійшли до вивчення цієї великої трагедії. Як українські, так і російські дослідники у своїх студіях з позицій сучасності намагаються переосмислити нагромаджений радянськими істориками матеріал про війну.

Приміром, дисертаційне дослідження О.М. Головка “Харківське міське самоврядування в 1893–1917 роках” (Х., 1997) містить цікаві дані стосовно розселення виселенців у Харкові. Дослідник на основі залучених архівних документів показав, яку участь приймали міські органи самоврядування у справі допомоги останніх.

Кандидатська дисертація В.О. Ореховського “Діяльність російського товариства червоного хреста в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)” (Чернівці, 1997) детально розкриває діяльність цієї організації у справі надання допомоги депортованим. Дослідник у цій праці здійснив поділ переселенського руху на певні етапи й з’ясував особливості кожного з них. Загалом автору вдалося відтворити реальне становище в справі допомоги біженцям з боку регіональних представництв Червоного хреста на терені українських земель.

Являє інтерес збірка наукових праць “Первая мировая война. Пролог XX века” (М., 1998), опублікована за редакцією В.Л. Малькова. Розвідка “...Ужасно думать, что это только начало” (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны), написана Ю.В. Кудріним, містить свідчення очевидців тих подій, у яких разом з іншими висвітлено і проблему депортації. Стаття О.І. Степанова “Общие демографические потери населения России в период первой мировой войны” включає у себе цікаві демографічні дані стосовно динаміки народонаселення імперії напередодні, під час та після війни.

Розкриттю ролі організації Червоного хреста у житті України присвячене дисертаційне дослідження С.П. Кармалюка “Діяльність організацій Червоного хреста в Україні в 1867-1920 рр.” (КПд., 1998). У цілому автор, залучивши до наукового обігу раніше невідомі джерела, вдало й вірогідно охарактеризував роботу Червоного хреста по допомозі біженцям у Подільській губернії. На його думку, ця організація, крім надання їй пораненим і хворим, займалася також створенням евакуаційних та харчових пунктів вздовж головних напрямків руху депортованих.

В дисертаційній праці Б.В. Бернадського “Волинь у роки Першої світової війни” (Луцьк, 1999) по-новому розглянуто проблему біженців з цього краю. Залучивши нові джерела, досліднику вдалося відтворити реальну картину зростання цін на початку 1915 р. й катастрофічне становище евакуйованих. Описуючи процес депортації, він справедливо вказав на гігантські масштаби корупції чиновників, які повинні були за неї відповідати. Автор достовірно стверджує, як росіянами здійснювалися репресії проти колоністів, і доводить, що стосовно них було введено смерну кару за відмову від виселення. Крім того, згідно з наведеним дослідником даними від усіх депортованих брали заручників по одному від кожної тисячі евакуйованих. У цілому праця створена на базі значного спектру раніше невідомих джерел. Вона утверджує нові підходи у вивченні проблеми біженців в Україні.

Важливі дані містить збірка матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча, яка відбулася у Чернівцях 22–24 вересня 1998 р. й була опублікована під назвою

“Перша світова війна: історичні долі народів центральної та східної Європи” (Чернівці, 2000). Зокрема в статті М. Горного “Трагедія Холмщини та Підляшшя у першій світовій війні” відображено процес примусового виселення українців відступаючими російськими військами і справедливо зазначається, що ця акція мала всі ознаки депортації, або насильницького переміщення народу. На реальному фактологічному матеріалі наводяться приклади масових людських втрат українських біженців під час евакуації. Яскраво змальовується процес розселення останніх та їх виживання в центральних російських губерніях. Ґрунтовно аналізуються економічні втрати, процес реєвакуації й ін.

В праці В. Бурдяка “Становище галицьких українців на початку Першої світової війни” на основі аналізу свідчень очевидців порівнюється стан українських біженців у Росії з перебуванням їх у таборах на території Австрії. Здійснивши співставлення, автор переконливо довів, що виселення галичан до Росії було набагато фатальнішим порівняно з їхнім перебуванням в австрійських таборах.

Заслуговує на увагу монографія сучасної російської дослідниці А.Ю. Бахтуріної “Политика Российской империи в восточной Галиции в годы первой мировой войны” (М., 2000). Авторка наводить власні причини появи біженців під час війни. Проте, намагаючись виправдати геноцид російських військ проти місцевого населення, вона забуває про введення смертної кари за відмову від переселення й акцентує увагу лише на необхідності максимально звільнити район воєнних дій від мирного населення. На її думку, масова депортація місцевого населення і проведення політики “випаленої землі” перед відступом росіян навесні 1915 р. були, безумовно, необхідними. Істотне місце дослідниця приділяє проблемам взяття російськими військовими злочинців з місцевого населення, переселенню біженців до центральних губерній Російської імперії, їх невдалим намаганням повернутися на Батьківщину та ін. Вона справедливо відзначає, що Російська народна рада Прикарпатської Русі, котра взяла на себе зобов’язання організувати життя своїх співвітчизників, які виїхали в Росію, не справилася із своїм завданням. Треба відзначити, що авторці, дійсно, вдалося по-новому, більш критично переосмислити проблему евакуйованих під час Першої світової війни завдяки залученню до наукового обігу нових документів з російських архівів. Проте українську історіографію й пресу дослідницею повністю проігноровано. Таким чином, її праця виявилася побудованою досить односторонньо, без врахування поглядів українських істориків на висвітлення цієї проблеми. Разом з тим в ній простежується давня російська традиція намагатися виправдати злочини власної воєнщини стосовно мирних громадян, дискримінаційну та репресивну політику царської влади

проти “малих” народів імперії. Фактично ця монографія ще раз підтверджує, що російська історична наука так і не позбавилася синдрому “старшого” брата стосовно тих етносів, які свого часу входили до складу “тюрми народів”. Це підтверджується й у післямові цієї роботи, написаній доктором історичних наук, російським професором В.В. Шелохаєвим. У ній він відзначає, що авторці вдалося уникнути крайніх оцінок при розкритті цієї складної проблеми, показати читачу, що проблема виселенців та заручників з Галичини пов’язана не лише з політичним рішенням, а й є трагічною випадковістю будь якої війни. Як бачимо, російська історична наука і не думає об’єктивно розглядати минулий історичний процес. Замість критичного переосмислення останнього та неупередженого відтворення історичної дійсності з відповідним покаятням за геноцид і злочини, здійснені росіянами проти нацменшин у минулому, її представники й далі продовжують відстоювати імперські традиції “єдиної та неподільної”, принижуючи гідність інших народів.

Привертає увагу історична розвідка І.Г. Сулиги “Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни” (К., 2001). У ній дослідник ретельно простежив процес утворення Всеросійського земського союзу і його регіональних відділень на терені українських земель, наводить дані про чисельність евакуйованих на Волині у 1915 р., масштаби зростання цін на продукти харчування в середовищі біженців, організацію земствами навчання їх дітей та ін.

Історична студія О.М. Доніка “Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)” (К., 2002) присвячена становищу справи доброчинності під час воєнних дій і частково розкриває проблему благодійності стосовно біженців. Автор відзначив, що значну участь у справі допомоги їм брали Комітет великої княгині Тетяни Миколаївни, губернські наради, дамські комітети, студентські організації. У своєму дослідженні він звернув увагу на діяльність доброчинних національних організацій. Крім того, дослідник вказав, що 30 серпня 1915 р. було затверджено Миколою II “Закон про забезпечення потреб біженців”, а з 10 серпня того ж року до кінця 1917 р. працювала “Особлива нарада з питань біженців”.

В історичній розвідці Г.В. Степаненко “Благотворительность православной церкви в Украине в период первой мировой войны” (К., 2002) головна увага приділяється вивченню доброчинної діяльності структурних підрозділів останньої під час воєнних дій. Зокрема відзначається, що серед напрямків благодійництва православного духовенства вагоме місце посідала опіка над виселенцями.

Значний внесок у розробку проблеми здійснено відомим українським істориком О.В. Сердюком у праці “Біженство в Україні під час Першої світової війни” (К., 2002). В ній автор здійснив ґрунтовний аналіз сучасної історіографії проблеми, справедливо відзначаючи, що сьгоднішні російські історики розглядають депортацію під час Першої світової війни як політику для досягнення етнічної однорідності населення імперії. Крім того, на думку автора, ними здійснено значний внесок у дослідження посилення етнічної самосвідомості народів Росії, проаналізовано масштаби евакуації.

Дослідник стверджує, що певний доробок у розробку проблематики щодо виселення внесли сучасні українські науковці. Вони в своїх працях розглянули хід депортації українського населення з Холмщини та Підляшшя, його втрати у Великоросії, діяльність органів самоврядування в справі допомоги біженцям, висвітлення масштабів руху останніх, розпалювання масового психозу, котрий спонукав до появи виселенців тощо.

Загалом автору вдалося об’єктивно відтворити панораму тих подій. На основі використання нових фактів ним правдиво висвітлено головні етапи й умови розвитку депортацій, позицію різних політичних сил стосовно цього явища, допомогу, яку надавали біженцям різноманітні організації та ін.

В науковій статті відомої дослідниці Т. Лазанської “Німці – виселенці Українських губерній у роки Першої світової війни” (К., 2002), побудованій на багатому фактичному матеріалі з принципово нових позицій аналізується процес депортації етнічних меншин з території України в перші роки війни. Авторка детально проаналізувала майновий стан населення напередодні виселення, навела дані про загальні витрати на війну й на біженців. Вона підкреслила, що евакуація мала тотальний характер і першою з дослідників звернула увагу на гігантські розміри грабежів російських військ та хабарництва царської адміністрації стосовно депортованих. Крім того, у своїй розвідці вона розглянула проблеми смертності, хвороб і репресій проти виселених представників нацменшин.

Спільне дослідження Б.Й. Заброварного й О.Г. Михайлюка “Українське село в роки Першої світової війни” (Луцьк, 2002) містить цікавий матеріал про використання у сільськогосподарських маєтках України праці біженців з польських губерній та із Західної Волині. Згідно з наведеними дослідниками даними, в порівнянні з іншими регіонами у 1916 р. найбільше евакуйованих працювали саме в сільському господарстві Правобережжя. Завдяки залученню нового матеріалу авторам вдалося відтворити картину їх катастрофічного становища,

---

зокрема з Волині, показати шалені темпи зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності. Дослідники показали, як економічні та соціальні причини зумовили зростання селянських антиурядових виступів у різних регіонах України під час Великої війни.

Кандидатська дисертація Н.І. Загребельної “Громадські гуманітарні організації в Україні в роки Першої світової війни” (К., 2004) дозволяє зробити висновок, що сучасні дослідники оцінюють роль громадського благодійництва з принципово нових позицій. Авторка на основі широкого використання раніше не відомих джерел створила цікаву працю, присвячену діяльності громадськості у період війни, в тому числі й у справі допомоги біженцям.

Найбільш об’єктивно та неупереджено проблему евакуйованих на терені українських земель під час Великої війни розглянуто у монографії видатного українського історика О.П. Реєнта “Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)” (К., 2003). На думку вченого, такі масові депортації з 1915 р. стали справжнім лихом українського населення прикордонних територій. За його переконанням, це була справжня народна драма. Він справедливо відзначив, що деякі сучасні історики ці виселення розглядають як прояви не лише воєнної необхідності, ксенофобії та антисемітизму, а й політики, спрямованої на реалізацію російської “етнічної однорідності”, особливо на території національних окраїн. Дослідник реалістично відтворив зміни у суспільних настроях, які відбулися після перших поразок російських військ на фронті та відзначив, що їх масовий відступ супроводжувався політикою “випаленої землі”, масовими депортаціями місцевого населення, які супроводжувалися реквізиціями продовольства, появою масових епідемічних захворювань й ін. Він справедливо вказав на той факт, що жителі окупованих територій, які уникли евакуації, перебували в набагато кращому стані порівняно з біженцями.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази та історіографії стосовно біженців в Україні у період Першої світової війни, слід сказати, що в цілому дослідження проблеми репрезентує значна кількість як опублікованих, так і неопублікованих джерел, котрі фрагментарно відтворюють фатальне становище виселенців. Особливу цінність мають свідчення періодичних видань тих часів. Адже саме з їх сторінок можна насамперед дізнатися про реальну картину минулого.

Стосовно ж доробку історіографії, то треба відзначити, що радянська історична наука, як правило, всі події Великої війни, в тому числі й депортацій розглядала лише у контексті передумов жовтневої революції більшовиків. Якщо спочатку Росію розглядали як призвідцю війни, то з 70-х рр. XX ст. дедалі більшого утвердження в працях

радянських дослідників набуває концепція про другорядну роль царської імперії у ній порівняно з головними імперіалістичними державами – Англією та Німеччиною. Таким чином, на сьогоднішній день російські історики, продовжуючи цю сумну традицію, намагаються вивести Росію з когорта паліїв війни, переконуючи, що вона у першу чергу була зацікавлена в збереженні статус-кво, ніж у перекроюванні карти земної кулі. На зовсім інших позиціях перебуває сучасна українська історична наука. В творах її провідних представників простежується чітка тенденція висвітлення історії Першої світової війни і проблеми депортації російськими військовими населення з окупованих територій під час відступу з точки зору збереження національної самоідентичності українського народу.